

Muhammed el-Malikî'nin Bid'at Anlayışı

The Bid'ah Views Of Muhammed Mâlikî

Azat Toktonaliev*

Öz

Bu makalede Hicazlı bir âlim Muhammed el-Mâlikî'nin bid'at anlayışını anlatmaya çalıştık. Özellikle konu üzerinde çalışılırken sahabe devri başta olmak üzere günümüze kadar gelmiş geçmiş bazı âlimlerin de görüşlerine de yer verilmiştir. Konuya başlamadan önce bid'at kelimesinin sözlük ve ıstılah anlamı ile ilgili örnekler vermeye çalıştık. Mâlikî meselenin daha da anlaşılır olması bakımından müteahhirûn dönemi âlimlerinin bid'at ile ilgili bazı fikirlerini de eserlerinde açıkça zikretmiştir. Biz de onların bu fikirlerinden istifade ederek konuya açıklık getirmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Bid'at, Muhammed Mâlikî, Hicâz, Muteahhirûn.

Abstract

We have tried to explain the views of Muhammad al-Maliki about bid'ah (innovation) in this article. Especially during the work on the issue, we have narrated the thoughts and views of the sahabah and ulama. Before starting to the issue, we tried to give a few examples of the word meaning and the concept of the bid'ah in İslam. He also made mention some of the thoughts of them in relation of the bid'at in order that the latter can be more understandable in his works. Under cover of the thoughts of them we tried to have clarification of certain matters about this issue.

Keywords: Bid'ah, Muhammad al-Mâlikî, Hejâz, Mutaahhiroon

* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi.

Giriş

Asr-1 saâdet devrinde kavramlar kargaşalığı henüz ortada yok idi. Zira neyin doğru ya da yanlış olduğunu bizzat Hz. Peygamber söylüyor ve yanlış düşünce ve eylemlere karşı müslümanları uyarıyor idi. Fakat Hz. Peygamberin vefat etmesi ile birlikte onun hayatında meydana gelmemiş birtakım olaylar vuku bulmaya başlamıştı. Böyle durumlarda sahabe önce Kur'an ve Sünnete bakarak çözüm bulmaya çalışıyorlar idi. Doğal olarak bu kavram ıstılah anlamında kullanılmayıp sadece onun kelime anlamı ön plana çıkıyordu. Mesela buna örnek olarak Hz. Ömer'in "Bu ne güzel bir bid'attir" ifadesini verebiliriz.

Eğer biz *bid'at* kavramının tanımını üzerinde az çok bir uzlaşma sağlayabilir ve bu kavramın kapsamını ana hatları ile çizebilirsek, İslam'daki kavramların anlaşılması alanında yeni bir araştırma zemini bulmuş olacağız. Zira bunu başarabilmemiz demek aynı zamanda şu sorulara da cevap vermemizin kolay hale gelmesi demektir: "Sakınılması gereken bid'at türü nedir?" "hadiste ifade edilen bid'at kavramı günümüzde yapılan bütün yeni eylemlerin hepsini mi kapsar?", "Hz. Peygamberin vefatından sonra Sahabe devrinde ortaya çıkmaya başlayan yenilikler ile günümüzdeki yeniliklerin arasında ne gibi farklar var ve bunlar nasıl sentez edilmeli. Ayrıca bu kavramın müstakil bir terim olarak anlaşılması, İslam düşüncesinde çok önemli bir tartışma konusu olan tenkit ya da tekfir etme gibi problemin en azından teorik planda aşmamıza yardımcı olacaktır. Çünkü bid'at kavramı ana hatlarıyla tanımlanabilir ise İslam hukukunda var olan emir ve yasakların hikmetlerini daha kolay değerlendirebiliriz. Bu da bize şartlara ve zamana göre İslam'ın hükümlerini yeniden yorumlama imkânı sağlayacaktır. Başka bir deyişle bid'at kavramı ile İslam'da yapılması yasaklanan amellerin tespiti konusunda değişken ve sabitlerini görmemiz açısından daha da kolaylaşacaktır.

1. Bid'at

Bid'at kelimesinin "İbd'â" şeklinde gelmesinin sebebi "Ebde'a" kelimesinin masdarı olmasındandır. Bununla ilgili el-Ezherî "İbd'â" kelimesinin "Bid'at kelimesinden daha çok kullanıldığını ve "Bid'at" kelimesinin yanlış olmadığını söylemiştir.¹ Dilbilimciler bid'atin sözlük anlamı ile ilgili birbirine benzer tarifler yapmışlardır. Bu konuda Halil b. Ahmet "Daha önceden yaratılması, zikri ve marifeti meydana gelmemiş şeylerdir."² Demiştir. Râgip ise bu konuda "Hiçbir örneği izlemeksizin bir şeyi ortaya koymak demektir"³ şeklinde tanımlamalar yapmışlardır. Kavramın terminolojik anlamı: "Din, ikmâl olduktan sonra ortaya çıkan şeydir" başka bir ifade ile "Hz Muhammed'in devrinden sonra bir takım ehvaların ve amellerin ortaya çıkması demektir."⁴

Muhammed el-Maliki, İmam Müslim'in Sahihi'nde Cabir'in rivayet ettiği şu hadisi aktarır; "Resûlullah hutbe irad ettiği zaman gözleri kızarır, sesi yükselir: Düşman sabah ve akşam, üzerinize hücum edecek, kendinizi koruyunuz" diye ordusunu uyaran kumandan gibi öfkesi artar ve şahadet parmağı ile orta parmağını bir araya getirerek: "Benimle kıyametin arası şu iki parmağın arası kadar yaklaştığı sırada ben peygamber olarak gönderildim" dedi ve daha sonra sözlerine şöyle devam etmiştir: "Bundan sonra söyleyeceğim şudur ki: Sözü en hayırlısı Allah'ın kitabıdır. Yolların en hayırlısı Muhammed'in yoludur. İşlerin en kötüsü, sonradan ortaya çıkmış olan bid'atlerdir, her bid'at dalâlettir."⁵ İbn Mâce de Cabir'den aynı lafız ile rivayet etmiştir.⁶

¹ Ebu Zekeriya Muhittin b. Şeref en-Nevevi, *Tehzib el-Esmâ ve el-Lügat*, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut, c. II, s. 241.

² Ebu Abdurrahmân el-Halil b. Ahmet el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Abdülhamit Hendâvi, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut, 2003, c. I, s. 121.

³ Râgip el-Esfahâni, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Davudî, Dâru'l-Kalem, Dimaşk-2009, s. 110.

⁴ Mecdettin Muhammed b. Yakub el-Feyrûzâbâdi, *"el-Kâmûsu'l-Muhîr"*, Muhammed Nuaym el-Ersûki, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-2005, s.702.

⁵ Ahmet b. Ali b. El-Müsennâ et-Teymî el-Mevsilî, *Müsnet Ebu Ye'la el-Mevsilî*, thk.Hüseyin Selim Eset, Dâru's-Sakâfa el-Arabiyye, Beyrut, 1992 c. IV, s. 85.

⁶ Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Süneni İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, , Dâr'u ihyau'l-Kutub el-Arabî, Beyrut, trs. c. I, s. 17.

Mâlikî bu hadisin, birçok rivayetleriyle İslam'ın temelleri ve sağlam kaidelerinden biri olduğunu ifade ederek ve bu veya buna benzer hadisleri bu tür konular ile ilgili varit olan diğer nasları göz önünde bulundurarak anlamaya çalışmanın elzem olduğunu ifade etmiştir. el-Mâlikî "*Her yenilik bid'attir, bütün bid'atler ise dalalettir*" ifadesinin, umumi olarak sarih ve bid'ate işaret ettiğini ifade etmiştir.⁷

Bid'atin dünyevî ve dinî olarak iki farklı kategoride değerlendirilmesinin şâri tarafından yapılmadığını ifade etmiştir. Zira Hz. Peygamber mutlak olarak; "*Her bid'at dalalettir*" buyurmuştur. Fakat bazı kimsele-
rin yine de eski görüşü savunarak bid'atin dinî ve dünyevî olarak kategorize ettiklerine tanık olmaktayız. Onların dinî bid'atten kastettikleri bir nevi dalalettir ama dünyevî olanına gelince onda herhangi bir sıkıntı olmadığı açıktır.

Bid'atin daha önce hiç örneği olmadan icat olunan bir şey olduğunu bilersen, o zaman buradaki zem edilen ziyadenin (fazlalığın) din ile alakalı olduğunu anlarsın ki zaten burda anlatılmak istenen konu da budur. Zira din ya da şeriattaki ziyadeler sonunda dinin aslındanmış gibi intiba yaratacağından Hz. Peygamber şiddetle uyarmıştır.⁸ Hadiste geçen "*في أمرنا هذا*" ifadesi, söz konusu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Mâlikî bid'atin iki kısımda değerlendirilmesini onun sözlük anlamına taalluk ettiğinden ve daha önce hiç örneği olmaksızın sonradan icat edilen şey anlamına geldiğine işaret etmiş ve onun lügat manasındaki bid'at anlamına geldiğini ifade ederek dinde fazlalığı kast olunan şerî anlamdaki bid'atin, sapkınlık, fitne ve merdut olduğu kanaatine varmıştır. Ama karşı taraftakiler bu konuda bid'atin dünyevî ve uhrevî olarak iki kısımda değerlendirmişler ve bid'atin, kötü ya da iyi olarak taksim

⁷ Muhammed Mâlikî, *Mencehu'n-Nusûs fî fehmi'n-Nusûs bayne en-Nazariye ve et-Tatbîk*, el-Maktabatu'l-Asriyye, Beyrut, 2008, s. 206.

⁸ Ebu Bekir Ahmet b. Hüseyin b. Ali El-Beyhakî, Alettin Ali b. el-Mardîni et-Türkmêni, *es-Sünen el-Kübrâ ve fî Zeylihi el-Cevher en-Nakî*, Meclisu Dâiretu'l-Meârif en-Nizâmiye, Haydarâbâd-1925, c. X, s. 150, Mecuddin el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî b. Esir, *Câmiu'l-Usûl fî Ehâdis er-Resûl*, thk. Şuayip el-Arnâvut, Maktaba dâr el-Beyân, 1969, c. I, s. 289, Ebu Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmet b. Hibbân b. Muaz b. Mâbed el-Teymîmi Ed-Dârimî el-Bustî, *el-İhsân fî Takrîb Sahîh b. Hibbân* thk. Şuayip el-Arnâvut, Müesseset-ü-Rissâle, Beyrut, 1993, c. I, s. 207.

yapılmasının sebebini ise bid'ati, şer'î bakımdan değil, lügavî anlamına nispeten böyle bir taksimatın söz konusu olduğunu ifade etmişlerdir.⁹

Onlar her ne kadar şer'î anlamdaki bid'atin sapkınlık olduğunu kabul etseler de ancak onun iyi veya kötü olarak iki kısma ayrıldığını kabul görmeyip dünyevî ve dinî olarak ayırım yapanlar, hadiste geçen tabire iyice dikkat etmemektedirler. Zira dünyevî bid'atlerde hiç bir sakıncanın olmadığı kanaatine vararak onun hiç bir şartsız ve kayıtsız külliye mubah olduğunu söylemektedirler. Mâlikî asıl yasaklanan bid'atin, şer'î bid'at olduğunu, ama dünyevî bid'atin de hem kötü hem de iyi şeyleri içerdiğini söylemeleri gerektiğini ifade ederek insanların bu yüzden yanlış yollara düşmemelerini ve değişik tehlikelerle karşı karşıya kalmamaları için bir uyarıda bulunmuştur.¹⁰ Zira bid'at kavramını umumileştirmek teknik olarak hataya düşmeye sebep olabilir.

Mâlikî, bu veya buna benzer konularda doğru ve müspet sonuca varabilmek için ulemanın bu konudaki açıklamalarına bakmanın yararlı olduğunu söylemiştir. Çünkü onlar İslam'ın kural ve kaidelerini daha iyi bilenlerdir. Onların açıklamalarından başka daha iyi, çarpıcı, sağlam ve doğru tarif yok denecek kadar azdır. Onlar da bu konuyu bid'ati hasen ve kabih olarak iki gruba ayırmışlardır. Hasen bid'at ile ilgili, ister dünyevî olsun ister dinî olsun İslam'ın kabul gördüğü, razı olduğu ve dinin kural ve kaidelerine uygun düşen bütün hayır ve maslahatı kapsayan bir şey olduğu görüşündedirler. Kötü bid'at ise İslam ve onun celb-i menfaat def-i mazarrat kuralların reddettiği bütün kötülükleri, zararları, dinî ve dünyevî musibetleri kapsayan bir şey olduğunu söylemişlerdir. Bu konunun iyice anlaşılması için usûl imamların yaptığı yorumlara bakmakta fayda olacağını ifade etmiştir. Zira onlar bu değerlendirmeleri yaparken cüz'i lafızlardan yola çıkarak hiç tahrif ve teville gitmeden düzgün ve doğru anlam vermişlerdir.¹¹

Hadislerde bid'at kelimesinin resm (tarif) edilmesi ümmetin yanlış yola gitmekten kurtulma ve sünnet için de bir himayedir.

⁹ Mâlikî, Menhecû's-selef, s. 207.

¹⁰ Mâlikî, Menhecû's-selef, s. 208.

¹¹ A.g.e, s.209.

Efendimizin "*Sonradan ortaya çıkan her şey bid'attir, bütün bid'atler de dalalettir*" ifadesinin tarif edilmesindeki asıl amaç, somut bir görüş ile hükmün belirlenmesi gibi konularda, müçtehit erbablarının kendi aralarındaki ihtilaf edilen birçok fikhî meselelere ilaveten dalalet ve bid'at kavramlarını ifade etmede de dili hatadan korumaktır. Çünkü bu âlimler doğruyu söyleme konusundaki çabaları, zengin bilgileri, hakikati araştırmaları ve tekrar gözden geçirmelerinin neticesinde zapt etkileri bilgilerini ya da görüşlerini şerî kaynaklara dayandırmışlardır. Onlardan sonra gelenler de aynı minval üzere devam ederek tenkit, istinbat ve tercih yapmışlardır. Fakat aralarında inanç konuları ile ilgili olduğunu sandıkları bir takım görüş farklılığı söz konusu olduğunda başkalarını şirk ve dalalet ile itham ederek aşırı gitmişlerdir. İbadet ve muamelat konularında görüş farklılıklarının olması başka birilerini bid'at ehliinden deyip onu tekfir etmeyi gerektirmez. Mâlikî ayrıca dinde aşırılığın, şeriat esaslarını tam bilmemenin ve ulemanın görüşlerine saygı duymamanın başka Müslümanlara bid'at ehli ya da kâfir gibi uygun olmayan ifadeleri isnat etmekle sonuçlandığını ifade etmiştir.¹²

Selef Ulemasının "*bütün mühdes bid'attir*" ifadesi ile ilgili görüşleri.

Hattâbî; Peygamberin; "*Her yenilik bid'attir*" ifadesiyle ilgili, bu, (sonradan çıkan) şeylerin hepsine değil bir kısmı ile ilişkin olduğunu söylemiştir. Dinin prensiplerinden her hangi bir prensibine, standartlarına ya da kıyasa bina edilmeden sonradan ortaya çıkan şeylere ait olduğunu da belirtmiştir. Ancak ortaya çıkarılan yeniliklerden, usul kaideleri üzere bina olunan, o kaidelere bazı uygulamalara gelince onların bid'at ya da dalalet ile alakası olmadığını da açıkça ifade etmiştir. Hz. Peygamberin "*Benim ve Raşit halifelerin sünnetinden gidin*" ifadesine binaen, eğer bu Raşit halifelerden birisi bir söz söyledikten sonra bir diğeri buna muhalefet ederse, ilk söyleyenin sözüne itibar edileceğini söylemiştir.¹³

İmam Abdülberr; Hz Ömer teravih namazı ile ilgili "*Bu ne güzel bid'attir*". diyerek daha önce böyle bir şeyin olmadığına vurgu yaparak bu yapılan şeyde herhangi sorunun olmadığına işaret etmiştir. Bid'at

¹² A.g.e, ss. 209-210.

¹³ Ebu Süleyman Ahmet b. Muhammed el-Hattâbî el-Bustî, *Me'âlimu's-Sünen*, Matba'a el-İlmiyye, thk Muhammed Râgib el-Tabbâh, Halep-1934, c, IV, s. 301.

kelimesi Arapçada “*Daha önce yapılmamış olan şeyin sonrada ortaya çıkmasıdır*” şeklinde ifade edilmiştir. Eğer icat edilen yenilik dinle alakalı olup Hz. Peygamberin sünnetine tezat söz konusu olursa, o zaman bu tür bid'atlerde hiç bir hayrın söz konusu olmayacağını ifade ederek ondan sakınılması ve bu tür bid'at ile alakası olan bid'atçinin yolu bariz bir şekilde meydana çıkarsa, ondan uzak durulması gerektiğine işaret etmiştir. Fakat şeriata ve sünnete muhalif olmayan bid'ate gelince Hz Ömer'in dediği gibi “bu ne güzel bid'attir” dairesi çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini de belirtmiştir. Zira onun yaptığı şeyin aslı sünnettir.”¹⁴

İbn Recep el-Hanbelî, Peygamber efendimizin; “*Her yenilik bid'attir*” ve “*Bid'atlerden sakınınız*” hadisinin şerhi ile ilgili Ümmeti için bir uyarı olduğunu ifade etmiş ve ayrıca Efendimizin “*Her yenilik bid'attir*” sözünün yorumu için bid'atten kastedilen şeyin, şeriatta kendisine delalet etmeyen her hangi bir asılsız şey olduğuna vurgu yapmıştır. Fakat İslam'da kendisine delalet eden bir şey varsa o, şeran bid'at olmayıp sadece lügatte bid'at sayılacağını da ifade etmiştir. Kim bir şeyi icat ederek dine (İslam'a) isnat ederse, bir de o icat ettiği şeyi dine bağlayan, yani temellendiren dayanağı ya da aslı yoksa o merdut olduğunu (kabul edilmesi hiç doğru olmadığını) ve İslam bu tür şeylerden uzak olduğunu açıkça belirtmiştir. İster itikat meseleleri, ister kapalı ya da zahiri ameller ve sözler olsun onun dalalet olduğunu ifade etmiştir. İbrahim b. Cüneyt'in isnadıyla gelen Ebu Nuaym'ın rivayet ettiği bir hadiste Harmele b. Yahya şöyle demiştir; “İmam Şafi'nin şöyle dediğini duydum; “*Bid'at iki türdür, mahmude ve mezmûme. Sünnete muhalif olan zemûmedir, On'a uygun düşen ise, mahmudedir.*” İbn Recep Hz Ömer'in “*Bu ne güzel bid'attir*” sözünü İmam Şafi'nin ifadesini destekler mahiyette delil olarak getirmiş ve zemmedilmiş bid'atin şeriatta aslının olmayıp, onun şerî anlamdaki bid'at olduğuna işaret ettiğini ifade etmiştir. Ama sünnete uygun olan mahmude bid'ate gelince o, sünnete aslı olan ve sünnete uygun olması bakımından onun lügavî bid'at olduğunu da açıkça belirtmiştir. Konuyla ilgili İmam Şafi'nin başka bir ifa-

¹⁴ İmam el-Hafız Ebi Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdullerr el-Namre el-Endülüsî, *el-İstizkar Şerh Muvatta li İbnu'l-Berr*, Dâr-el-V'ai, Thk, Abdul M'ut'i Emin Kal'acı, Kahire, 1993, c. V, s. 152.

desi ise muhdesâtın iki türlü olduğunu, Kur'an'a, Sünnet'e, Eser'e¹⁵ve İcmâa muhalif olan bid'atin dalalet olduğunu fakat bunların hiç birine muhalif olmayanın ise zemmedilmiş bid'at olmadığını açıkça ifade etmiştir.¹⁶

Hız. Peygamberin vefat etmesiyle meydana gelen birçok şeylerin, hasen olduğuyla ilgili sünnete dayanıp dayanmaması konusunda ulemanın ihtilafı da söz konusudur. Zira hadislerin tedvinini Hz Ömer ve bazı sahabeler yasaklamış olsalar da, çoğunluk sahabe cevaz vermişler ve bununla ilgili de hadislerden bir takım deliller sunmuşlardır. Aynı şekilde haramlar ve helaller konusunda bir şeyler yazmayı, muamelat ve (sahabe ve tabundan bize ulaşmamış) tasavvufi konularda da ihtilaf etmişlerdir. Ahmet b. Hanbel bunların birçoğunun yapılmasını kerih görmüştür.¹⁷

İmam Nevevî'ye göre "Her yenilik bid'attir" ifadesinin lafzı âmdir (genel), mânası ise hususîdir (özeldir).¹⁸Bu tabirden bid'atin geneli kast edildiğini, ayrıca dilbilimcilere göre ise daha önce hiç yapılmamış amel olduğu ifade edilmiştir. Ulema ise bunun; vacip, mendup, haram, mekruh ve mubah şeklinde beş kısma ayrıldığını ifade etmişlerdir¹⁹. Vacip olana örnek olarak kelamcılarının doğru yoldan çıkmışlara, bid'atçilere ve bunlara benzeyen kimselere karşı yaptığı reddiyelerdir. Mendup ise kitap yazmak, okullar ve hayır kurumları açmak gibi iyi işler yapmaktır. Mubah, yemeklerin renkleriyle uğraşmak gibi daha hususî şeylerdir. Mekruh ile haram ise açıktır, çünkü İmam Nevevî "*Tehzîb el-Esmâ ve el-Lugât*" adlı eserinde delilleriyle açıklamıştır. İmam Nevevî'nin burada anlatmaya çalıştığı nokta şudur ki, hadisin lafzı âmdir (genel) manası ise hâstır (özel). Buna benzer varit olan hadisler de böyledir. İfade edildiği gibi Hz Ömer'in teravih namazı ile ilgili sözü de bu görüşü pekiştirmekte ve hadiste geçen "*Her yenilik bid'attir*" tabirinin lafzı genel ve mânasının ise özel olduğuna işaret etmektedir. "بدعة كل" cümlesindeki

¹⁵ Sahabeden gelen haberler.

¹⁶ İbn Recep *el-Hanbellî, Câmi' el-U'lûm ve el-Hikem*, ss. 596-600.

¹⁷ A.g.e, ss. 596-600.

¹⁸ Hadisin lafzı âm, manası ise mahsusuttur. Umûm ve husûs konusu ile ilgili geniş bilgi için bkz; İmam Zerkeşi, *el-Bahrü'l-Muhît*, Dârus-Safve, thk. Ömer Süleyman el-Aşkar, Kuveyt, 1992, c. III, ss. 240-242.

¹⁹ bunlarla ilgili yukarıda örneklerle ayrıntılı bilgi verildi.

"كل" kelimesi ile bu anlama vurgu yapılmıştır. Konu ile ilgili olarak Kur'an'daki ; "تدمره كل شيء"²⁰ ayette de (anlam olarak) tahsis söz konusudur.²¹

İbn Teymiyye Hz. Ömer'in teravih namazının tek bir imamın arkasında kılınması hakkında söylemiş olduğu ifadesi ile ilgili eylemin güzel olduğuna işaret ettiğini söylemiş ve söz konusu bid'at kelimesinden tamamen sözlük anlamı kastedildiğini ifade etmiştir. Zira bid'at kelimesinin daha önce hiçbir örneği olmaksızın ilk defa yapılan her şeyi kapsadığını ve bir ıstılah olarak da şerî bir delilin delalet etmediği bütün eylemler olduğunu söylemiştir.

İbn Teymiyye bid'atin lügat anlamının, şerî anlamından daha umumî olduğunu ve Peygamber Efendimizin; "*Her yenilik bid'attir*" ifadesinden İslam'da sonradan ortaya çıkan bütün bid'atlerin kast edilmediğini söylemiştir. Ayrıca Hz. Peygamberin bu ifadesinden murat İslam'daki sonradan ortaya çıkan bütün amellerin kastedilmediğini, zira bütün Peygamberlerin getirmiş oldukları din bir başlangıçtır. Dolayısıyla burada murat olunan şeyin şâri tarafından teşrî olunmamış ameller olduğunu söylemiştir.²²

İmam Leknevî bu hadis ile ilgili selef ulemasının görüşlerini iki şıkta özetlemiştir:

1. Hadiste geçen "*Her yenilik bid'attir*" ifadesinin bir kısmı âmm mahsustur. Ondan murat da, kötü bid'attir. Bunlar; Vacip (farz), mendup, mekruh, haram ve mubah şeklindedir.

İz b. Abdüsselam,²³ İmam Nevevî,²⁴ Aliyu'l-Kârî,²⁵ İbn Melek,²⁶ İmam Suyutî,²⁷ Kastalânî,²⁸ ve Ebu Şâma,²⁹ gibi diğer âlimler de bu

²⁰ Ahkaf,25.

²¹ Muhittin Yahya b. Şeref b. Merâ b. Hasan b. Hüseyin b. Hazım en-Nevevî, *el-Minhâc Şerh Sahîh Müslim b. Haccâc*, el-Maktamatu'l-Mısriye, Mısır, 1929 c. VI, ss. 154-155.

²² Ahmet b. Abdülhalim b. Abdüsselam b. Teymiyye, *İktiza el-Sıraât el-Müstakîm li muhâlefet Ashâb el-Cahim*, Maktaba el-Rüşd, t, Nasır b. Abdulkerim el-Akl, Riyad, c. II, s. 593.

²³ Ebu Muhammed İzzettin Abdülaziz b. Abdüsselam es-Selmâ, *Kavâid el-Ahkâm fi Mesâlih'l-anâm*, thk, Taha Abdür-rauf S'ad, c. II, s. 204, 1991.

²⁴ Ebu Zekeriyâ Muhittin b. Şeref en-Nevevî, *Tehzib el-Esmâ ve el-Lügat*, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut, c. III, s. 22.

²⁵ Muhammed b. Abdullah et-tebrizî, *Mirkâtu'l-mefâtiḥ şerhu Mişkât el-Mesâbih*, thk. Cemal Aytânî, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut, 2001, c. I, s. 335.

şekilde bu kanaattedirler. Bu açıklamalardan anlaşılan şudur ki haram ve mekruh olan bid'atlerin dışındaki diğer bid'atler kötü değildir.

2. En sahih olan görüş "*Her yenilik bid'attir*" hadisinin (tahsisi dışında) umumilik anlamı üzere kalmasıdır. Bundan kastedilen şerî bid'attir. İlk asırda hayrına tanıklık olunmayan ameller ve şeriatta aslı olmayan bid'atlerdir. İslam'da aslı olmayan her şey kesin dalalettir. İbn Hacer el-Heytemî el-Mekki³⁰ ve diğerleri de bu kanaate varmışlardır.³¹

Bid'atin Hasene ve Seyyie olarak değerlendirilmesi konusunda Peygamber efendimizin hadisinin ona ışık tutması

Mâlikî bid'atin hasen ve kabih olarak iki kısma ayrıldığına işaret etmiştir. O Hz. Peygamberimizin; "*Kim İslâm'da iyi bir çıkır açarsa, onun için bunun sevabı vardır. O çıkırda gidenlerin sevabından da kendisine verilir. Ancak onların sevabından hiçbir şey eksilmez. Her kim de İslâm'da kötü bir çıkır açarsa, o kişiye onun günahı vardır. O kötü çıkırda yürüyenlerin günahından da ona pay verilir. Fakat onların günahından da hiçbir şey eksilmez.*"³² hadisine dayanarak bid'atin genel olarak olumlu ya da olumsuz anlamları içermesi bakımından onun ilk kaynağı Peygamberin sünneti olduğunu söylemiştir.³³ Bu hadiste, daha önce hiç örneği olmaksızın ortaya çıkan işlerin merdud ya da makbul olması konusunda değişik sınıflara ayrılması söz konusudur. el-Maliki özellikle Halifeler devrinden sonra ortaya çıkan Kur'an'daki harflere nokta verilmesi, cüzlerin tertip edilmesi, rubular ile secâventlerin konması, her on ayette bir işaretlerin konması, sürelerin sayımı ve onlara rakamların verilmesi, Kur'an'ı Kerim'deki her sürenin Mekki ve Medenî olarak sı-

²⁶ Abdüllatif b. Abdülaziz b. Eminuddin el-Hanefî, *Mebârik el-Ezhêr şerh Meşârik el-Envâr*, thk. Ebu Muhammed Eşref b. Abdülmaksud b. Abdülkerim, Dârü'l-ceyl, Beyrut, 1992, c. I, s. 53.

²⁷ Cemalettin es-Suyutî, *Hüsnü el-Maksad fî ameli el-mevlid*, 2005, s. 11.

²⁸ Şehabettin b. Ahmet b. Muhammed el-Kastalânî, *İrşâd el-Sârî şerh Sahih el-Buhârî*, Mısır, 1905, c. III, s. 426.

²⁹ Şehabettin Ebu Şâme Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdisî, *el-Bâ'is a'le inkâr el-Bid'a'i ve el-Hevâdis*, thk. Muhammed Muhibbiddin Ebu Zeyd, Dâr Muhammed el-İslâm, Kahire, 2007, ss. 92-95.

³⁰ Şehabettin Ahmet b. Muhammed b. Ali b. Hacer el-Heytemî, *el-Fethu'l-Mubin bi şerh el-Erba'in*, thk. Komisyon, Dârü'l-Minhâc, Beyrut, 2008, s. 222.

³¹ Mâlikî, a.g.e, s. 216.

³² Nevevî, *Sahih Müslim bi Şerh el-Nevevî*, c.VI, ss. 154-155.

³³ Mâlikî, *Menhec fî fehmi el-nusûs*, s. 218.

nıflandırılması, ayrıca tecvit, ulûm el-Lüga (dil bilimi), fıkıh usulü ve akaid gibi İslam'a hizmeti amaçlamak üzere sonradan ortaya çıkan bilim dallarının insanlar tarafından makbul karşılandığını ifade etmiştir.³⁴

Bütün bunlar, Hz. Peygamber zamanından sonra ortaya çıkmış ve (sahabeden) hiç biri kötü bid'at icat etmemiştir. Ayrıca hiç kimse de "*Bütün bid'at dalalettir*" hadisinin bid'atlerin tümünü kapsadığını söylememiştir. Aksine, teşrî esaslarından olan naslara muhalif olmadığı müddetçe bid'atı, mustehsen olarak da değerlendirmişlerdir. Kur'an'ın kolay tilavet edilmesi ve hükümlerinin bilinmesi gibi onunla alakalı yapılan tüm çalışmalar faydalı bir maslahatın ürünü ve dinin korunması için de zaruriyattan sayılmıştır. Dolayısıyla sonradan ortaya çıkmış bu tür faaliyetler İslam'ın genel teşrînin istihsan kapsamına girmektedir. Bütün bu kabilden olan bid'atler, mezmûme değildir. Cumhuriyet Ulema da hadiste ifade edilen bid'atin makbul kısmını, ancak şeriat esaslarına dayandırmışlardır. Bu da nas ve sünnet gibi şeriat'ın temel esasları ile çelişmediğinden (böyle bir ayrımın yapılmasını) uygun bir maslahat görmüşlerdir.³⁵

Daha önce ifade ettiğimiz gibi, Naslara binaen oluşan şerî kaideler ulemanın indinde herhangi bir noksanlık teşkil etmez. Tam tersine ulemanın naslardan istinbat etmiş olduğu kaide ve metotların hepsine şamilidir. Peygamber efendimizin sözleri birbiriyle asla çelişmez. Onun "*Her bid'at dalalettir*" demesi küllî bir tabirdir. Yani, hem kötü hem de iyi şeyleri içerir. Çünkü bid'atin mahsûs olması şerî olması ile ilgili olduğu gibi âmm olması ise lügavî olması ile ilgilidir. Mâlikî de bid'at'i diğer âlimler gibi iki ana başlık altında değerlendirmiştir.

1. Sonradan ortaya çıkan muhdes ya da bid'atlerin özel şer'î ve genel anlamda lügavî anlamları ihtiva eder. Şeriat dilinde ifade edilen bid'at naslara ve İslam'ın temel esaslarına muhalif olan bid'attir. Bu tür bid'atler ilk üç asırda görülmemiştir. Hadiste geçen "*Bütün yenilik bid'at ve tüm bid'atler de dalalettir*" ifadesinin şer'î anlamda kullanıldığı kanaatindeyiz. Zira bu ifadenin (yani bid'at kelimesinin hâss olarak) şer'î anlamda kullanılması onun ilk üç asırdan sonra ortaya çıkan bir takım

³⁴ Mâlikî, *a.g.e*, s. 218.

³⁵ Mâlikî, *Menhec fi fehmi el-nusûs*, s. 219.

amellerin naslardan istinbat olunan şerî kaidelere zıt olmasından kaynaklandığı düşünülmüştür. Mâlikî bu türdeki bid'atlerin tamamını inkâr etmiştir.

2. Mâlikî bid'at'in "Daha önce hiç örneği olmaksızın ortaya çıkmış olan şeydir" ifadesini esas alarak hadisin genel muhtevayı içerdiğine vurgu yaparak onu efendimizin bir diğer "*Kim, İslâm'da güzel bir yol, bir çığır açar da kendisinden sonra onunla amel edilirse, o yolda gidenlerin ecri gibi, ona da ecir yazılır ve yapanların ecirlerinden hiç bir şey eksiltilmez.*"³⁶ hadisine dayandırmanın isabetli olacağını ifade etmiştir. Zira hadisin lügat anlamı hem zemm (kötü veya yerilme) hem de makbul anlamını kapsamaktadır. Bu tür ameller ilk üç asırdan sonra ortaya çıksa bile nassa ve şeriat'ın esaslarına muhalif olmayıp Peygamber Efendimizin yolu, sünneti ve teşrî metoduna uygun olduğun için zem edilmiş bid'atler grubu içerisinde değerlendirilmez. Bid'atler ile ilgili hadiste geçen ifadenin lügat anlamı bakımından, iyi ve kötü olarak ikiye ayrıldığı anlaşılmaktadır.³⁷

Mâlikî Âlimlerin yukarıda zikredilen hadis ile ilgili değişik açıklamalarda bulunarak hadisin ibaresi mutlak olarak ifade edilse de iyi ya da kötü yola çığır açmanın dünya işleri ile ilgili olduğunu ifade ettiklerini söylemiştir. Velhasıl her ne durum olursa olsun yani, İsterse Hz Peygamber'in zamanında yapılmış olsun isterse sonradan ortaya çıkmış olsun her hangi bir eylemin ya da düşüncenin İslam'ın temel esaslarına zıt olması durumunda onun hadiste geçen "*sünnetün seyvie*" olacağına ve bunun dalalet olduğuna da işaret ettiğini ifade etmiştir.³⁸

Sonradan ortaya çıkan (yenilik) her (mühdes) amel dalalet değildir.

Mâlikî sahabenin ve ondan sonraki ilk üç asırda yaşayan kimselelerin yapmadığı şeylerin son dönemlerde yapılmasını *bid'at'u dalale* olarak kabul edenlere karşı, makbul olan bid'ati münker bid'at'e karıştırmamak için usul kaidelerini iyice incelemeleri gerektiğini ifade etmiştir. Zira uygun görülen bid'atı "bid'at dalalet" kısmında değerlendirmek,

³⁶ Ebu Zekeriyâ Muhittin Yahya b. Şeref en-Nevevî, el-Minhâc Şerh Sahih Müslim el-Haccâc, el-Matba el Mısıriye, 1929, c. 7, s. 104.

³⁷ Mâlikî, Menhec, s. 221.

³⁸ Mâlikî, a.g.e. ss. 222-223.

insanın kendi tarafından bir hükmü ortaya atıldığını ifade eder. Oysa bir şeyin kabulü ya da reddi ile ilgili Kur'an'dan, Sünnetten ve hakkında tartışılan meselelere ile ilgili muteber delil sunulması gerektiğini ifade etmiştir. İlk üç asırdan sonra yeni ortaya çıkan bir şeyin kabulü konusunda naslara ve şerî kaidelere muhalif olmaması, ayrıca maslahata uygunluğu bakımından Şâri'nin onu ilgâ etmemiş olmasına dikkat edilmelidir. Bazı kimselerin Hz. Peygamber'in; "*Kim dinimize muvafık (uygun) olmayan bir amelde bulunursa bilsin ki, o merdüttur...*"³⁹ gibi ifadelerinden bütün bid'atlerin kabul edilmeyeceği anlamını çıkarmaya çalışmaları, Hz. Peygamber'in bu söylediklerinden bunu kastetmediğini tam olarak anlamadıklarını bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Zira hangi dönemde olursa olsun, muteber sayılan şerî maslahata tezatlık yaratmayan şeylere karşı bunun Peygamber'in sünnetinden olmadığını ya da teşrî konusunda onun metodu sayılmayacağı anlamına gelmez. Ancak Naslara ve şerî kaidelere zıt olan bid'atler müstesna.⁴⁰

Kâsım el-Hanefî Muhtasar'ul-Menâr'ın şerhinde sahabeyi taklit etmede ashabin yıldızlara benzetilmesi hadise dayanarak sözde ve fiilde ashaba uymanın kaçınılmaz bir şey⁴¹ olduğunu ifade etmiştir.

Peygamber devrinden sonra ortaya çıkan bid'atler için bazı örnekler

1. Hz Ebubekir zamanında Kur'an'ın cem edilmesi

İbn Recep el-Hanbelî Kur'an sahifelerini bir kitapta toplama konusunda Zeyd b. Sabit'in Hz Ebubekir ile Hz Ömer'e; "*Hz Peygamberin yapmadığı şeyi siz (ikiniz) nasıl yaparsınız?*" diye sorması üzerine Kur'an'ın cem edilmesi meselesi gündeme geldiğini ifade etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber vahyin yazılmasını emretmişti. Dolayısıyla O'nun zamanında Mushaf'ın ayrı ayrı varak şeklinde ya da bir arada yazılması arasında hiç bir fark yok idi. Ama bunların hepsinin bir arada olmasının daha uygun olduğu görülmüştü. İbn Recep el-Hanbelî Hz. Ali ve diğer sahabelerin birçoğunun da bunun böyle yapılmasını uygun bul-

³⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi Şerh Sahîh el-İmâm Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî*, thk. Heyet. el-Maktabatu's-Selefiyye, Riyad, 1960, c. XIII, s. 302

⁴⁰ Mâlikî, a.g.e. s. 223.

⁴¹ Kasım b. Kutlubûğa el-Hanefî, *Hulâsatu'l-Efkâr Şerh Muhtasar el-Menâr*, thk. Senaullah Zahidî, Dâr b. Hazm, Beyrut, 2003, s. 159

duklarını söylemiştir.⁴² Mâlikî Hz. Peygamberin devrinde Kur'an'ın zaten bir arada korunduğunu söyleyip onun bir arada toplanmasını bid'at olarak değerlendirmenin yanlış olacağını söyleyecek olan kimseye cevaben asıl yanlısın böyle düşünmek olduğunu ifade etmiştir. Zira Kur'an sûrelerindeki ayetlerin rakamları, harflerdeki noktalar ve onun otuz cüz olarak bölünmesi gibi bir takım şeyler Hz. Peygamberin devrinde henüz meydana gelmediğini ifade etmiştir.⁴³

2. Hz Ömer zamanında teravîh.

Hz Ömer'in halifelik süresinin başlamasından sonra durumlar değişerek daha önce olmayan yeni metotlar ortaya çıkmaya başlamıştı. Bunu sahabeler ve diğer selef ulamasının tamamı onaylayıp kabul etmişlerdir. Çünkü onlar Hz. Ömer'in yaptığı bu tür şeylerin, İslam'daki esaslara ve kaidelere tezat teşkil etmeyeceği konusunda hemfikir idiler. Bundan dolayı onun yaptığı güncellemeler ya da icat türündeki eylemler Kur'an ve Sünnetin esaslarına dayanıyor idi.

Teravîh namazı ile ilgili Buhari'de geçen bir hadiste Sahabeden Abdurrahman b. Abdülkâri olayı şöylece anlatır: “Bir Ramazân gecesi Hz Ömer ile Mescid'e çıktım. Bir de baktık ki, insanlar dağınık vaziyette terâvîh namazı kılıyorlar. Kimisi kendi başına kılıyor, kimisi de namaz kılarken bir kısım insanlar ona uyup namaz kılıyordu. Ömer; “Bu insanları bir tek imamın arkasında toplamamın daha uygun olacağını düşünüyorum” dedi. Sonra buna karar verdi ve insanları Übey b. Kâ'b'ın arkasında topladı. Başka bir gece yine Hz. Ömer'le birlikte Camiye çıktım. İnsanlar imama uymuş namaz kılıyorlardı. Ömer (r.a.) bu manzarayı görünce; “*Bu, ne güzel bir bid'attir*”.⁴⁴ buyurdu.

İbn Hacer el-Askalânî ile İmam el-Aynî de Hz. Ömer'in bid'at ile ilgili söylediği şey hakkında Mâlikî'nin görüşünü destekler mahiyette aynı şeylerden bahsetmişlerdir.⁴⁵ Ayrıca İmam el-Aynî teravîh namazının bid'at olmasının tek sebebin onun Hz. Peygamber zamanında toplu

⁴² Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Şehabettin İbn Recep el-Hanbelî, *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem*, thk. Mâhir Yasin el-Fahl, Dâr ibn Kesir, Beyrut, 2008, s 598

⁴³ Mâlikî, Menhec, ss.227-228.

⁴⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bâri bi Şerh Sahîh el-Buhârî*, thk. Abdülkadir Şeybe el-hamd, Riyad, 2001, c. IV, ss, 294-295.

⁴⁵ A.g.e, c. IV, s. 319

bir şekilde kılınmadığından kaynaklandığını ve faziletine binaen Hz. Ömer'in de ümmeti bunu yapmaya teşvik ettiğini ifade etmiştir.⁴⁶

Mesela Cuma namazının ilk ezanı da bu kabildendir. Konu ile ilgili Ebu Şeybe'nin rivayet ettiği bir hadiste İbn Ömer'in; "*Cuma'nın ilk ezanı bid'attır*". dediği vâkidir. İbn Hacer İbn Ömer'in bu ifadesi ile ilgili Hz. Peygamberin zamanında böyle bir şey olmadığından sonradan ortaya çıkan şeylerin inkâr kabilinden olup bid'at sayıldığını söylemiştir. Ancak bid'atin kötüsü olduğu gibi iyisinin de olabileceğini ifade etmiştir.⁴⁷

Mâlikî İbn Ömer'in "*Bu bir bid'attır*" sözüne yapılan tevcih, şeriat naslarının ruhuna uygun olan iyi amellerden sayıldığını söylemiştir. Ayrıca (naslara muhalif olmadığı durumlarda) ammenin maslahatı için ortaya çıkan bir takım işler konusunda da bu yöntem izlenmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁸

Sonuç

Mâlikî bu hadisin, birçok rivayetleriyle İslam'ın temelleri ve sağlam kaidelerinden biri olduğunu ifade ederek ve bu veya buna benzer hadisleri bu tür konular ile ilgili varit olan diğer nasları göz önünde bulundurarak anlamaya çalışmak elzem olduğunu ifade etmiştir. Özellikle buna benzer hadisleri yorumlarken bazı ilim adamların (hadisin sadece dış şekline bakarak) bu hadisten fikhî, ictimai ve ilmî konularda ortaya çıkan bütün yeni amelleri reddettiler için bilimsel hata yaptıklarını ifade etmiştir.

Mâlikî, bu ya da buna benzer konularda doğru ve müspet sonuca varabilmek için ulemanın bu konudaki açıklamalarına bakmanın faydalı olacağını söylemiştir. Çünkü onlar İslam'ın kural ve kaidelerini daha iyi bilenlerdir. Onların açıklamalarından başka daha iyi, çarpıcı, sağlam ve doğru tarif yok denecek kadar azdır. Onlar da bu konuda bid'ati hasen ve kabih olarak iki gruba ayırmışlardır. Hasen bid'at ile ilgili, ister dünyevî olsun ister dinî olsun İslam'ın kabul gördüğü, razı olduğu ve onun kural ve kaidelerine uygun düşen bütün hayır ve maslahatı kapsayan bir şey olduğu görüşündedirler.

⁴⁶ Bedrettin Ebu Muhammed Mahmut b. Ahmet el-Aynî, Umdetu'l-Kâri Şerh Sahih el-Buhârî, Dâru'l-Fiker, c. XI, s.126

⁴⁷ İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-Bâri, c. II, s. 458

⁴⁸ Mâlikî, el-Minhâc, s. 233.

Mâlikî sahabenin ve ondan sonraki ilk üç asırda yaşayan kimsele-
rin yapmadığı şeylerin son dönemlerde yapılmasını *bid'at'u dalale* ola-
rak kabul edenlere karşı, makbul olan bid'ati münker bid'at'e karıştır-
mamak için usul kaidelerini iyice incelemeleri gerektiğini ifade etmiştir.
Zira uygun görülen bid'atı "bid'at dalalet" kısmında değerlendirmek,
insanın kendi tarafından bir hükmü ortaya atığını ifade eder. Oysa bir
şeyin kabulü ya da reddi ile ilgili Kur'an'dan, Sünnetten ve hakkında
tartışılan meselelere ile ilgili muteber delil sunulması gerektiğini ifade
etmiştir.

Kaynakça

Abdüllatif b. Abdülaziz b. Emînuddin el-Hanefî, Mebârik el-Ezhêr şerh Meşârik
el-Envâr, I-III, thk. Ebu Muhammed Eşref b. Abdülmaksud b. Abdülkerim,
Dâru'l-ceyl, Beyrut, 1992.

Ahmet b. Abdulhalim b. Abdüsselam b. Teymiyye, İktiza el-Sıraât el-Müstakim
li muhâlefet Ashâb el-Cahîm, I-II, Maktaba el-Rüşd, t, Nasır b. Abdülkerim
el-Akl, Riyad.

Ahmet b. Ali b. El-Müsennâ et-Teymî el-Mevsilî, Mûsnet Ebu Ye'la el-Mevsilî,
I-XVI thk. Hüseyin Selim Eset, Dâru's-Sakâfa el-Arabiyye, Beyrut, 1992,

Bedrettin Ebu Muhammed Mahmut b. Ahmet el-Aynî, Umdetu'l-Kâri Şerh Sahih
el-Buhârî, I-XII, Dâru'l-Fiker

Cemalettin es-Suyutî, Hüsnü el-Maksad fî ameli el-mevlid. 2005

Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, Süneni İbn Mâce, I-II, thk. Mu-
hammed Fuâd Abdülbâkî, , Dâr'u ihyau'l-Kutub el-Arabî, Beyrut, trs

Ebu Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmet el-Ferâhîdî, Kitâbu'l-Ayn, I-IV, thk. Abdül-
hamit Hendâvî, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut, 2003

Ebu Muhammed İzzettin Abdülaziz b. Abdüselam es-Selmâ, Kavâid el-Ahkâm fî
Mesâlihi'l-anâm, I-III, thk, Taha Abdür-rauf S'ad

Ebu Süleyman Ahmet b. Muhammed el-Hattâbî el-Bustî, Me'âlimu's-Sünen, I-
IV, Matba'a el-İlmiyye, thk Muhammed Râgîb el-Tabbâh, Halep, 1934

Ebu Zekeriya Muhittin b. Şeref en-Nevevî, Tehzîb el-Esmâ ve el-Lügat, I-IV,
Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut

- Ebu Zekeriya Muhittin Yahya b. Şeref en-Nevevî, el-Minhâc Şerh Sahîh Müslim el-Haccâc, I-XVIII, el-Matba el Mısıriye, 1929
- Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Şehabettin İbn Recep el-Hanbelî, Câmîu'l-Ulûm ve'l-Hikem, thk. Mâhir Yasin el-Fahl, Dâr ibn Kesir, Beyrut, 2008
- Ebu Zekeriya Muhittin b. Şeref en-Nevevî, Tehzîb el-Esmâ ve el-Lügat, I-IV, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut
- Ebu Bekir Ahmet b. Hüseyin b. Ali El-Beyhakî, Alettin Ali b. el-Mardînî et-Türkmênî, es-Sünen el-Kübrâ ve fi Zeylihi el-Cevher en-Nakî, I-X, Meclisu Dâiretu'l-Meârif en-Nizâmiye, Haydarâbâd, 1925
- Mecuddin el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî b. Esîr, Câmîu'l-Usûl fi Ehâdis el-Resûl, I-XII, thk. Şuayip el-Arnâvut, Maktaba dâr el-Beyân, 1969
- Ebu Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmet b. Hibbân b. Muaz b. Mâbed el-Teymîmî Ed-Dârimî el-Bustî, el-İhsân fi Takrîb Sahîh b. Hibbân, I-XVIII, thk. Şuayip el-Arnâvut, Müessesetü'r-Rissâle, Beyrut, 1993.
- İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-Bârî bi Şerh Sahîh el-İmâm Ebu Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, I-XIII, thk. Heyet. el-Maktabatu's-Selefiyye, Riyad, 1960
- İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-Bârî bi Şerh Sahîh el-Buhârî, I-XIII, thk. Abdülkadir Şeybe el-hamd, Riyad, 2001.
- İbn Recep el-Hanbelî, Câm'i el-U'lûm ve el-Hikem
- İmam el-Hafız Ebi Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdalberr el-Namre el-Endülüsî, el-İstizkar Şerh Muvatta li İbnu'l-Berr, I-XXX, Dâr-el-V'ai, thk. Abdul M'ut'i Emin Kal'acî, Kahire, 1993
- İmam Zerkeşî, el-Bahru'l-Muhît, I-VI, Dârus-Safve, thk. Ömer Süleyman el-Aşkar, Kuveyt, 1992
- Kasım b. Kutlubûga el-Hanefî, Hulâsatu'l-Efkâr Şerh Muhtasar el-Menâr, thk. Senaullah Zahidî, Dâr b. Hazm, Beyrut, 2003
- Mecdettin Muhammed b. Yakub el-Feyrûzâbâdî, el-Kâmûsu'l-Muhît, Muhammed Nuaym el-Ersûkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-2005
- Muhammed el-Mâlikî, Mencehu'n-Nusûs fi fehmi'n-Nusûs bayne en-Nazariye ve et-Tatbîk, el-Maktabatu'l-Asriyye, Beyrut. 2008

- Muhammed b. Abdullah et-tebrizî, Mirkâtu'l-mefâtih şerhu Mişkât el-Mesâbih, I-XII thk. Cemal Aytânî, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut, 2001
- Muhittin Yahya b. Şeref b. Merâ b. Hasan b. Hüseyin b. Hazım en-Nevevî, el-Minhâc Şerh Sahih Müslim b. Haccâc, I-XVIII, el-Maktamatu'l-Mısriye, Mısır, 1929
- Râgip el-Esfahânî, Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân, thk. Safvân Adnân Davudî, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 2009
- Şehabettin Ahmet b. Muhammed b. Ali b. Hacer el-Heytemî, el-Fethu'l-Mubin bi şerh el-Erba'in, thk. Komisyon, Dâru'l-Minhâc, Beyrut, 2008
- Şehabettin b. Ahmet b Muhammed el-Kastalânî, İrşâd el-Sârî şerh Sahih el-Buhârî, I-X, Mısır, 1905
- Şehabettin Ebu Şâme Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdisî, el-Bâ'is a'le inkâr el-Bid'a'i ve el-Hevâdis, thk. Muhammed Muhibbiddin Ebu Zeyd, Dâr Muhammed el-İslâm, Kahire, 2007.